

„NAGYON SZERETTEM A FŐOSZTÁLYT”

INTERJÚ GRANASZTÓINÉ GYÖRFFY KATALIN MŰVÉSZETTÖRTÉNETTÁRSAL, 2. RÉSZ¹

F. Dóczi Erika: Az OMF 1992-es átszervezése után három szervezet vitte tovább a munkákat. Hogyan látja, működött a feladatmegosztás ezen intézmények között? A tudományos részleg hogyan alakult át az OMvH és az ÁMRK kapcsolatrendszerében?

Granasztóiné Györfly Katalin: Ez volt az első intézményi átszervezés az OMF létrejötté óta, ami drámai változást hozott. Az, hogy a hivatal a korábbi szakhatósági helyett ettől kezdve építési hatósági jogkörrel bírt, teljesen felborította a régi rendszert. Lényegesen bővült a jogköre, a szakhatósági állásfoglalás helyett műemlékek esetében a hivatal adta ki az építési engedélyt, így a szakágakkal, például a gépészettel is nekik kellett foglalkoznia. Emellett előlépett egy jogászokból álló társaság (külön Jogi Főosztály alakult a hivatalban), amelynek tagjai műemléket nemigen láttak, ellenben nagyon magabiztosak voltak, mert jogi kérdésekben ők voltak kompetensek. Mindez gyökeres változásokat eredményezett.

A másik nagy törés a kutatók munkájával kapcsolatban állt be. Az addigi gyakorlat nagyjából úgy nézett ki, hogy a felügyelő jelezte, ha valamelyik épületben roncsolásos kutatásra volt szükség, hivatalosan felkérte a főosztályt ennek a munkának az elvégzésére, mi pedig kiküldtünk valakit, vagy bekerült a feladat az éves munkatervbe. Ugyanakkor néhányan egy ideje magánvállalkozóként is vállaltak kutatási feladatokat a munkaidejükön kívül. Mindez oda vezetett, hogy az OMF átszervezését követően kettéválasztották a kutatógárdát: egy részük átment az ÁMRK-ba – ez az intézmény kvázi piaci alapon vállalt megbízásokat –, a másik az OMvH Tudományos Főosztályán folytatta a munkát, amelyen belül megalakult a Topográfiai Osztály, a Kutatási Osztály, illetve a Gyűjteményi Osztály. Ezekbe a részlegekbe osztották be a kollégákat annak megfelelően, hogy kitől milyen feladat elvégzését várták. Nehéz volt ezt megoldani, hisz mi alapján mondja azt az ember valakinek, aki húsz évig régészként vagy kutatóként dolgozott, hogy mostantól ne menjen többet terepre, mert más feladatokat kell ellátnia. Állandó súrlódással járt, hogy melyik munkát ki végezze el, hogy miért az ÁMRK foglalkozik azzal az épülettel, amit előtte más kutatott. Áldatlan helyzet alakult ki, amit tovább nehezített, hogy a kollégák az OMvH-ban köztisztviselői, az ÁMRK-ban viszont közalkalmazotti státusszal rendelkeztek; utóbbi rosszabb besorolást és alacsonyabb fizetést jelentett – rém kellemetlen volt. Ráadásul a hivatal reménytelenül felduzzadt, rengeteg emberrel, szerteágazó gazdasági részleggel rendelkezett. Bizonyos szobákról egy idő után már nem is tudtuk, hogy kik „lakják”.

¹ Az interjút F. Dóczi Erika és Kovács Gergely készítette 2023. október 12-én és november 7-én. A leíratot készítette, a szöveget gondozta és lábjegyzetekkel ellátta: F. Dóczi Erika, Kovács Gergely. Szerkesztette Markója Csilla (HUN-REN BTK MI).

Az új munkatársak többsége a minisztériumi-hatósági gyakorlatból érkezett, és nem voltak képesek integrálódni a műemlékes szervezetbe. Egyesek persze a mellüket verve hirdették, hogy a terület kiváló ismerői, de valójában nem értették, nem érzékelték az igazán fontos értékeket. A gazdasági vezetés részéről időnként olyan megjegyzéseket kaptunk, mintha mindannyian csalnánk egy kicsit, összekeverve a maszek munkákat a hivatali teendőinkkel. Szóval ez egy nagyon nehéz időszak volt, amit annak ellenére sem tudtam megszokni, hogy rengeteg szép feladatot sikerült magunkhoz vonni. Ismerik azt a fényképet,² ahol az egész Tudományos Osztály együtt van?

Kovács Gergely: Igen.

GGyK: Az egy nagyon ritka állapot volt, amikor minden egybe tartozott. Az OMF-ben egy nagyon jó, fiatal társaság jött össze, akik érdeklődők voltak, tanulóanyagok, és a szétválás után is szinte mindegyikük ott maradt valamelyik utódszervezetnél.

A rendszerváltást követően a beruházások-kivitelezések terén is fajsúlyos változtatások történtek. Az OMF leggyakrabban beruházásból kivitelezett helyreállításokat finanszírozott az éves tervéből. Ugyanakkor a hivatal maga is kénytelen volt kivitelezési feladatokat vállalni, az azokat végző szakemberei viszont meghatározott havi bért kaptak, ellentétben a szabadúszó szobrászokkal, restaurátorokkal vagy akár a kőművesekkel, aki órabérben dolgoztak. Ez már 1989 előtt is lemorzsolódásokhoz vezetett – és általában az igazán jó szakemberek hagyták ott a hivatalt –, később pedig teljesen levált ez a feladatkör az OMvH-ról. A másik, némileg hasonló terület a műemlék-nyilvántartás volt. Azt is mindenki fontosnak tartotta, de igazában véve senki sem vette magára saját feladatának, emellett örökös presztízsharcot jelentett, hogy kinél van a nyilvántartás. Egy időben a Koordinációs Osztályhoz került, aztán megint vissza a Tudományos Osztályhoz – ebben a huzavonában, továbbá a folyamatos nehézségek közepette képtelenség volt előre jutni. Amikor megindult a nyilvántartás és a gyűjtemények számítógépes adatbázisba való átvitele, annak kapcsán is állandó harcok folytak, hogy kinek a programját használjuk.

Biztos vagyok benne, hogy ha nem ennyire nagyszámú és szerteágazó a hivatal, akkor ezekben a kérdésekben egységesebb szemlélet alakulhatott volna ki. A pénzügyi nehézségek persze így is állandóan jelentkeztek volna, az intézményi szétválás pedig tovább nehezítette a helyzetet. Például, amikor az ÁMRK mint „ellenőr” kiment, hogy a piacról élő restaurátorok munkáját ellenőrizze, utóbbiak fel voltak háborodva, hogy milyen alapon „kérik számon” őket azok, akik fiatalabbak náluk és nem értenek annyira a restauráláshoz. Lehet, hogy nem mindenki szenvedett ezektől, engem mindenestre nagyon zavartak az összetűzések, féltékenykedések, amik valahol neveltségek voltak egy ilyen hivatalban. Volt, aki küzdött, mint Sallay Marianne vagy Horler Miklós, de nem mindig egy irányba tartottak, mert az egyik inkább a hatósági részt, a másik pedig az előkészítést (pl. topográfia) szerette volna megerősíteni.

KG: 1995-től vezette a Tudományos Főosztályt. Hogyan látta annak szerepét és lehetőségeit az intézményen belül?

² A fényképet, amely Hokkyné Sallay Marianne nyugdíjba vonulása alkalmából készült, legutóbb a G. Lászy Judittal készített interjú illusztrációjaként közöltük: *Enigma*, 30. 2023. No 117. 52.

GGyK: Az osztály nagyon jól működött. Mint már említettem, rendkívül erős kutatógárda alakult ki az 1990-es évekre, amelynek gerincét a középgeneráció tagjai alkották: Lóvei Pál, Mentényi Klára, Somorjay Sélysette, Lászlai Judit, Haris Andra. Ők körülbelül egyszerre kerültek az OMF-be, és ekkor már régen maximális tudással rendelkeztek, továbbá hihetetlen lelkesedéssel végezték a munkájukat. Ha új kutatót sikerült alkalmazni, rögtön bevonták mindenbe, hogy tanulhasson, tapasztalatot szerezhessen. Sallay Marianne-nak még az utolsó pillanatban is sikerült néhány kollégát a hivatalhoz hívnia, később pedig én is felvehettem fiatal művészettörténészeket a topográfiai munkákra, akik aztán a főosztályon maradtak. Mindenkinél tetszett a munka, amit végzünk, mindenki érezte, hogy komoly dologról van szó, hogy mind a topográfiai kutatásban, mind az épületkutatásban, mind a gyűjteményi feldolgozásban jelentős értékek rejlenek. Jó hangulat volt a főosztályon, nem emlékszem komolyabb féltékenységekre. Néhányan persze önféjűbbek voltak, és nehezebben lehetett őket kezelni, kordában tartani, mint másokat. Aztán voltak a hiperszorgalmasak, akik éjt nappallá téve mentek, felmértek, dokumentáltak. Nagyon szerettem a főosztályt; a gyűjteményeket is. Időnként adódtak kisebb konfliktusok, de ilyenek minden munkahelyen, minden családban előfordulnak.

2004-ben mentem el nyugdíjba. Ekkor zajlott le a következő nagy átszervezés, így a KÖH-ben gyakorlatilag már nem dolgoztam. Ott aztán végképp nem értettük, hogy mi folyik. A Tudományos Főosztályt tovább aprították. Átmenetileg a Magyar Nemzeti Múzeumban működött egy régészeti-kulturális örökségi intézmény,³ aminek Jankovich Dénes⁴ volt a vezetője, és amit ekkor bepasszíroztak hozzánk. Az ily módon átalakított tudományos részlegnek két vezetője volt: Jankovich és én. Később azonban – bár ez nem okozott presztízavesztést számomra, de – úgy mentem el nyugdíjba, hogy közben visszaminősítettek osztályvezetőnek, mert a főosztályvezető így megtarthatta a jó fizetést. Ezek a harcok már korántsem a műemlékekről szóltak, hanem legtöbbször arról, hogy ki mit szerez meg magának, kinek hol lesz az irodája. Volt, aki átment az egykori Pénzügyminisztérium épületébe,⁵ a MÁG (később MNG) pedig egy vári lakást használt.⁶ Vagyis folytatódott az intézményrendszer szétaprózódása. Reméljük, hogy a mostani egy ideiglenes állapot, mert bár jelenleg is zajlanak műemléki kutatások a ti hivatalokban⁷ vagy a minisztérium⁸ keretein belül, az a kapcsolatrendszer, a felügyelet és a kutatás közötti együttműködés, ami még az OMvH-ban is fennállt, az gyakorlatilag megszűnt. Nem tudom pontosan, mire kötelezi a törvény napjainkban a műemlék-felügyelőt, vélhetően szakvélemények és dokumentáció bekérésére, akárcsak régen, de hogy az azokban foglaltak mennyire

³ Kulturális Örökség Igazgatósága – 1998-ban, a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériumának fennhatósága alatt hozták létre. Igazgatója Jankovich-Bésán Dénes volt.

⁴ Jankovich-Bésán Dénes (1949–), régész, történész, a KÖH egykori Dokumentációs Igazgatóságának igazgatója, a Magyar Régész Szövetség korábbi elnöke.

⁵ A Pénzügyminisztérium 1901–1904-ben épült budavári palotája: Szentháromság tér 6.

⁶ A Dísz tér 15. számú De la Motte-Beer-palota földszinti lakása.

⁷ Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ

⁸ Építési és Közlekedési Minisztérium

érvényesülnek a gyakorlatban, és mennyire fogadják meg a szakemberek tanácsait, az valószínűleg megint más kérdés.

FDE: Milyen emlékeket őriz a tervtanácsról?

GGyK: Tulajdonképpen csak 1995 után jártam rendszeresen tervtanácsra, mert addig Sallay Marianne képviselte az osztályt, rajta kívül pedig mindig az a kutató ült be, aki részt vett az adott épület kutatásában, illetve Lővei Pali egy idő után állandó tervtanácsi résztvevővé vált. Én nem nagyon szerettem, mert általában rendkívül feszült légkör uralkodott; akkor is, ha hivatali munkatársak munkái kerültek bemutatásra. Ennek óhatatlanul így kellett lennie, hiszen az ellentétes vélemények, elképzelések ezen a fórumon találkozhattak. Viszont emlékszem már-már megalkuvó jellegű tervtanácsra is, ahol nem megfelelően bíráltak el bizonyos terveket. Amennyiben a szóban forgó munkának erős kutatója volt, a tudományos háttérrel és a kutatási előzményeket is részletesen bemutatták, emellett az építész is nyugodtan beszélhetett arról, hogyan jutott el a tervig. Összességében mindig nagyon érdekes és tanulságos volt a tervtanácsra zajló munka, azt viszont nem tudom, mennyire volt eredményes, vagyis, hogy valamennyi esetben sor került-e azokra a változtatásokra, amiket az egyeztetésen résztvevő munkatársak és a vezetők javasoltak, mert arról aztán már nem mindig lehetett tudni, hogy a terv végül hogyan alakult.

KG: A kiállításokról már esett pár szó, ezzel együtt a hivatal az 1990-as években és egy darabig 2000 után is nagyon sok kötetet, *Festschriftet* adott ki, sokkal többet, mint korábban.⁹ Tudatos arculatváltásról, feladatkör-bővülésről volt szó, vagy egész egyszerűen ekkoriban nyílt több lehetőség a tudományos publikációs tevékenységre?

GGyK: A hivatal 1972-től kezdve folyamatosan rendezett kiállításokat. Ebben az évben az OMF a Dísz térről átkerült a Táncsics Mihály utcába, a Budapesti Történeti Múzeumban pedig egy komoly tárlatot nyitott meg az intézményes magyar műemlékvédelem megalapításának 100. évfordulója alkalmából, az ICOMOS Budapesten tartott kongresszusának keretében.¹⁰ Ugyanakkor a kezdeti időszakhoz elsősorban látványos fotókiállítások fűződnek, de ezek természetesen nem voltak ennyire nagy-szabásúak. Dobos Lajos legfrissebb fényképeiből gyakorlatilag évente nyílt egy bemutató,¹¹ amelyekhez – az Építészeti Múzeum lényegében ismeretlen magyar építészek hagyatékát bemutató kiállításaihoz hasonlóan – legfeljebb kis füzetek készültek, rendes

⁹ Lővei Pál-Klanczay Gábor: „Ha mindez így marad, akkor ez ennek a 140 éves történetnek a vége”. A Kulturális Örökségvédelmi Hivatal feloszlásáról. *Buksz*, 24. 2012. 260.: „a tudományos részleg éppen ekkor kitűnően élt például a publikációs lehetőségekkel. Soha annyi tanulmánykötet, kőfaragvány-katalógus, évkönyv, folyóirat, nagy kiállítási katalógus nem jelent meg a magyar műemlékvédelem történetében, mint a kilencvenes évek közepe táján, második felében.” (Lővei Pál).

¹⁰ Az 1972. június 26-án megnyílt kiállításról ld.: Levárdy Ferenc: Száz év a műemlék-kiállítás tükrében. *Műemlékvédelem*, 16. 1972. 217–224.

¹¹ Dobos Lajos kiállításaihoz ld.: Császár László: Dobos Lajos (1924–2003). *Műemlékvédelem*, 48. 2004. 64.: „Csak a teljesség igénye nélkül: itthon a korai időktől Nemzeti Galéria (1970), Tihany (1971) s több az akkori OMF aulájában. Külföldön Firenzétől (1972) és Párizstól (1974) Tokióig (1984) s több nagyvárosban bemutatták sikerrel.”

*Várak és kastélyok
Magyarországon
XII-XIX. század*

Országos Műemlékvédelmi Hivatal Bp. I., Táncsics M. u. 1.
1995 április 18. - június 30.

**1. A Várak és kastélyok Magyarországon
című kiállítás plakátja, 1995.**

kek védelméről is rendeztünk kiállítást. Mozgalmasabb időszak kezdődött, ám azonnal kiderült, milyen szűkösek a kereteink, hiszen egy kiállításhoz sok minden kell, ami nem vagy csupán elavult állapotban állt a rendelkezésünkre, ezért újakat kellett gyártatni például a paravánokból vagy a vitrinekből. Ezek komoly összegeket emésztettek fel, állandó harcokat idézve elő a gazdasági igazgatósággal, mert az ő hozzájárulásukon múlt minden.

A gyűjtemények, illetve elsősorban az Építészeti Múzeum anyagai nemcsak a hivatalban voltak láthatók, hanem Erdélybe, Délvidékre, időnként pedig messzebbre is eljutottak. Például a Magyar Évad¹³ – így nevezték Franciaországban – keretében, 2001-ben, az Építészeti Múzeum részéről Ritoók Pál, a fotótár részéről Plank Ibolya jóvoltából rendeztünk egy kiállítást a 20. század eleji magyar modern építészeti fényképészet remekeiből, amit az Aix-en-Provence-i Vasarely Múzeumban állítottunk ki.¹⁴ Ez is nagyon nagy dicsőség volt, akárcsak a franciák ezt követő felajánlása. Azt szerették volna, ha

katalógus soha. Ebben a helyzetben a kutatók egy része fellázadt, mondván, az éves reprezentatív kiállítások pusztán szép fotók seregszemléi, holott más is történik az intézményben. Szerették volna, ha a kutatás és a tervezés is bemutatásra kerülne, egy idő után pedig sikerült áttörést elérni, és két-három évente megrendezni egy-egy olyan, bizonyos tekintetben érdekesebb kiállítást, amelyek a műemlék-helyreállításokkal és azok előzményeivel foglalkoztak. Ezzel együtt a gyűjtemény fotótörténészei is munkához láttak, és kezdetét vette a fotótár archív anyagának feldolgozása, amelynek egyik első eredménye Gerecze Péter kiállítása volt.¹² A tervtárból Könyöki József és Myskovszky Viktor hagyatékát mutattuk be, illetve, mint már említettem, amikor megkezdődött a falurombolás, az erdélyi műemlé-

¹² Gerecze Péter (1856–1914), régész, művészettörténész, 1898-tól a MOB tagja. Az OMvH 1993-ban időszaki kiállítást (július 15.–szeptember 26.) rendezett fényképhagyatékából, melyhez ld.: Kerny Terézia: Gerecze Péter fényképhagyatéka. Kiállítás az Országos Műemlékvédelmi Hivatalban. *Műemlékvédelmi Szemle*, 4. 1994. 1. 105–118. A fényképhagyatékot feldolgozó forráskiadvány: Bakó Zsuzsanna Ildikó: Gerecze Péter fényképhagyatéka. Budapest, 1993. – vö.: Szakács Béla Zsolt: Bakó Zsuzsanna Ildikó: Gerecze Péter fényképhagyatéka. *Buksz*, 6. 1994. 94–96.

¹³ Année culturelle hongroise

¹⁴ Les Avant-Gardes Hongroises, 1920–1945 Peinture Architecture Photographie. 2001. szeptember 7–november 25. Fondation Vasarely, Aix-en-Provence. Rend. Cs. Plank Ibolya, Hajdú Virág, Ritoók Pál.

Magyarországra hozhatnának egy kiállítást a normandiai várakról, mi pedig Franciaországban mutatnánk be a magyarországiakat. Ennek a tervnek először csak az első fele, a normandiai kiállítás valósult meg Budapesten, amibe nem nyugodtunk bele. Úgy döntöttünk, feltétlenül meg kell valósítani a magunk tárlatát is, és elhatároztuk, hogy fa rekonstrukciós makettek készítettünk a legfontosabb hazai várakról egy rövid történeti áttekintéssel kiegészítve. Szerencsére sikerült elintézni, hogy ez a tárlat eljusson Franciaországba, Belgiumba, Luxemburgba, majd Németországba.¹⁵ Nagyon szép kiállítás volt, azonban elképzelhető, hogy némileg hozzájárult az utána kezdődő nagy rekonstrukciós hullámhoz, hiszen sokaknak megtetszettek ezek a gyönyörű fa makettek. A többségüket Székér Gyuri¹⁶ tervezte, aki kiváló rekonstruktor volt. Szóval mozgalmas időket éltünk a kiállítások tekintetében. Nagyon igyekeztünk, ennek ellenére néha igencsak nehéz volt a mindennapi munkák mellett még egy kiállítást megrendezni, megírni hozzá a kísérőszövegeket, a katalógust – ez mindenkit igénybe vett.

A kiadványokra rátérve: a korábbi állandó periodika a *Műemlékvédelem* folyóirat¹⁷ és az évkönyv¹⁸ volt. Ezenkívül kiállítási katalógusok is megjelentek, de ez némileg más kérdés. Viszont egy időben – nagyjából a rendszerváltást követő években – rendkívül megcsappantak a hivatal kiadványai, főleg az évkönyv, az teljesen leült. A szerkesztők elvégezték volna az általuk vállalt feladatokat, de az évkönyvben „kötelező” beszámolók szerzői sok esetben nem írták meg a cikkeiket, így egész egyszerűen nem lehetett elérni, hogy egy kötet összeálljon és nyomdába kerüljön. Ekkor a Tudományos Főosztályról Lővei Pali és Bardoly Pista (aki azt hiszem, akkor éppen nem nálunk dolgozott)¹⁹ elhatározták, hogy ezt az állapotot meg kell változtatni, mert igenis szükség van kiadványokra. Ekkor vette kezdetét az az időszak, amikor valóban több pénz is lehetett beállítani az éves tervben erre a célra, és így születtek meg az ismert tisztelgő kötetek²⁰ – Entz Gézának,

¹⁵ A Várak és kastélyok Magyarországon a 12–19. században című utazó kiállítást 1993–1994-ben Angers-ben, Tournai-ben, Gentben, Brüsszelben, Viandenben és Stuttgartban rendezték meg, majd 1995. április 18. és július 10. között az OMvH aulájában volt látogatható, amelyhez ld.: Bozóki Lajos: Magyar várak és kastélyok. *Műemlékvédelmi Szemle*, 4. 1994. 2. 167–169.; Uo., 6. 1996. 1. 328. (Várak és kastélyok Magyarországon).

¹⁶ Székér György (1959–), építész, művészettörténész. Nevéhez fűződik az elméleti rekonstrukció tudományos szintre emelése.

¹⁷ Az 1957-ben alapított *Műemlékvédelem* folyóiratnak 2023-ban a 67. évfolyama jelent meg, 2024-ben pedig folyamatban van a 68. évfolyam kiadása.

¹⁸ *Magyar Műemlékvédelem*: 1960 és 2011 között 15 kötete jelent meg.

¹⁹ Bardoly István 1983–1995 között az MTA Művészettörténeti Kutatóintézetének könyvtárában dolgozott.

²⁰ Entz Géza nyolcvanadik születésnapjára. *Tanulmányok*. Szerk. Valter Ilona. Budapest, 1993.; Horler Miklós hetvenedik születésnapjára. *Tanulmányok*. Szerk. Lővei Pál. Budapest, 1993.; Gerő László nyolcvanötödik születésnapjára. *Tanulmányok*. Szerk. Pamer Nóra. Budapest, 1994.; Koppány Tibor hetvenedik születésnapjára. *Tanulmányok*. Szerk. Bardoly István, László Csaba. Budapest, 1998.; Détsky Mihály nyolcvanadik születésnapjára. *Tanulmányok*. Szerk. Bardoly István, Haris Andrea. Budapest, 2002. Ld. még a Granasztóiné Györffy Katalin tiszteletére összeállított tanulmánykötetet: *Etűdök. Tanulmányok Granasztóiné Györffy Katalin tiszteletére*. Szerk. Bardoly István. Budapest, 2004.

2. Bugár-Mészáros Károly és Székér György a Várak és kastélyok Magyarországon című kiállításon, 1995. MÉM MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, ltsz. K 1899. © Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Budapest

Horler Miklósnak, Gerő Lászlónak, Koppány Tibornak, Détszy Mihálynak. Amellett, hogy megemlékezhattünk a köztisztéletben álló kollégák különböző évfordulóiról, ezek a vállalkozások publikációs lehetőséget biztosítottak mindenkinek, aki szeretett volna és tudott is írni, ráadásul az itt dolgozó művészettörténészeknek ekkoriban kevés hasonló fórum állt a rendelkezésükre. Ez a munka ifjabb Entz Géza²¹ elnöki kinevezését követően újabb nagy lendületet kapott, mert ő maximálisan támogatta a kiadványok megjelenését. Ekkoriban olyan elképesztő könyveket tudtunk kihozni, mint A „szentek fuvarosa”²² vagy A jáki apostolszobrok című, a szoborgalériát bemutató hatalmas, tudományos kötet.²³ Utóbbi messze túlmutatott azon, amit addig a hivatalban megszoktunk, mert ezesetben (ahogy részint A „szentek fuvarosa” összeállításakor is) valóban összefogott a Művészettörténeti Intézet és az OMvH, így nagyon komoly szakértők írták a könyv tudományos tanulmányait. Az apostolszobrokról egy kiállítást is rendeztünk a székház aulájában,²⁴ ami meglehetősen hosszú ideig látható volt, mert egész egyszerűen

²¹ Entz Géza Antal (1949–) művészettörténész, politikus. 1973–1990 között az MTA MKCs munkatársa. 1998–2000: az OMvH elnöke.

²² A „szentek fuvarosa” 1999. i. m.

²³ A jáki apostolszobrok/Die Apostelfiguren von Ják. Szerk. Szentesi Edit, Ujvári Péter. Budapest, 1999.

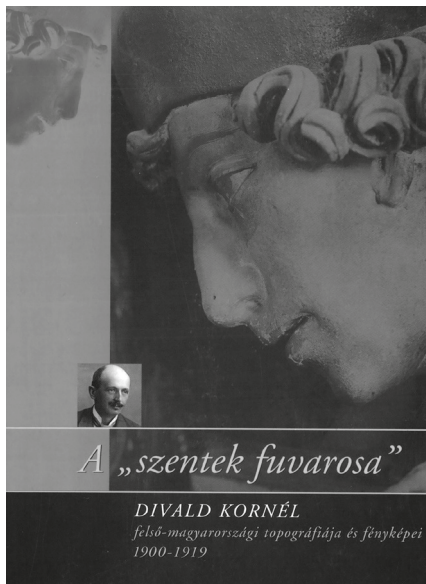
²⁴ A jáki templom kapuoromzatáról leemelt szobrok az Országos Műemlékvédelmi Hivatal aulájában megrendezett kiállításon voltak láthatók 1996. december 13. és 1997. március 28. között. – vö.: Tóth Sándor: A jáki apostolszobrok (kutatás-restaurálás). Kiállítás az OMvH székházában. *Műemlékvédelem*, 41. 1997. 68–70.; D. Mezey Alice: A jáki apostolszobrok. Kutatás-restaurálás. *Műemléklap*, 1. 1997. 1. 8.

nem tudtuk hol elhelyezni a szobrokat, amíg be nem fejeződött az apáti ház múzeumként történő helyreállítása.²⁵ A faragványok tehát sokáig hányódtak, de a kötet megjelenése hatalmas eredménynek számított. Más kiállítást is rendeztünk ekkor, például a *Táguló köröket*, ami szintén terjedelmesebb katalógust kaphatott.²⁶ Szóval nagyon jó időszak volt, rendkívül sokrétű publikációs tevékenységgel, aminek meglelt az eredménye, mivel a tudományos teljesítményünkért komoly elismerést kaptunk – elsősorban a Művészettörténeti Intézet munkatársaitól.

KG: Arra kérnénk, mondja el, milyen emlékeket őriz a *Műemlékvédelem táguló körei* című kiállításról.²⁷

GGyK: Az ezredfordulóhoz közeledve egyre több alkalommal vetődött

fel az aggasztó kérdés: mi lesz az 1960-as években épült, színvonalas épületekkel? Számos építész elavultnak tekintette a stílusukat, olykor szocialista-realistának bélyegezve, ami végképp nem volt igaz, és sok helyütt megkezdték a homlokzatok átalakítását. Lővei Pali volt az első, aki félreverte a vészharangot, mondván, itt baj lesz, tessék odafigyelni. Ezzel nagyjából egy időben Winkler Gábor²⁸ is hozzálátott, hogy összegyűjtse Győr azon izgalmas épületeit, amelyek érdemesek lennének a megóvásra,

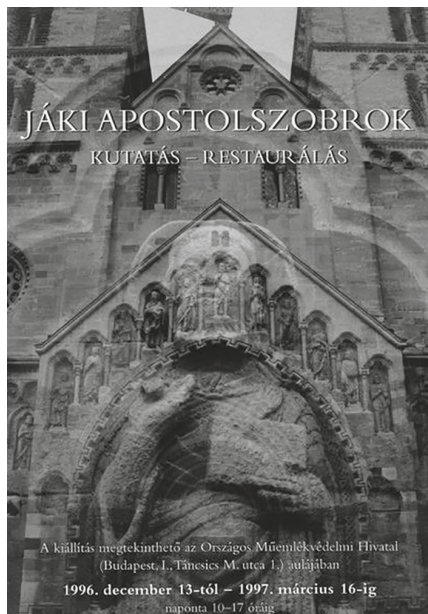
3. A „szentek fuvarosa” című kötet borítója, 1999.

²⁵ A jáki apátság templomból kikerült 13. századi kőfaragványokat 1912-ben a Vasvármegyei Múzeumba szállították, ahol csak 1956-ban került egy részük kiállításra. 1970-től tíz éven át raktárról-raktárra hányódtak, mígnem a kőszegi Zwingerbe, majd a jáki apáti ház telkén lévő kukoricagóréba kerültek. Ezt követően került sor a Táncsics Mihály utcában való kiállításukra, 2001-ben pedig az erre a célra felújított jáki apáti házban helyezték el őket, melyhez ld.: D. Mezey Alice: Muzeális kiállítóhely Jákón. A megvalósulás első szakasza az Apáti-házban. *Magyar Múzeumok*, 7. 2001. 3. 17.; Uő: A Ják nemzetiség udvarháza, apátok kúriája: a jáki Apáti-ház. *Műemlékvédelem*, 45. 2001. 366.

²⁶ A kiállítás 2000. április 17-én nyitott meg, és július 16-áig volt megtekinthető a Műemlékvédelmi Hivatal Táncsics Mihály utca 1. szám alatti székházának aulájában: *A műemlékvédelem táguló körei*. Szerk. Lővei Pál. Budapest, 2000. – vő.: Ritoók Pál: „Ha a ma lesz a holnap tegnapja”. A műemlékvédelem táguló körei. *Műemlékvédelmi Szemle*, 10. 2000. 197–207.; Sedlmayr János: Utólagos hozzászólás a „Műemlékvédelem táguló körei” című kiállításához. *Műemlékvédelem*, 44. 2000. 381–383.

²⁷ A kiállításához és keletkezésének történetéhez ld. még a Lővei Pállal készített interjúnkat: *Enigma*, 29. 2022 (2023). No 113. 35–38.

²⁸ Winkler Gábor (1941–2015), építész, egyetemi tanár. 1967–1970: a Győri Tervező Vállalat építész, 1970–1990: a Győr-Sopron Megyei Tanács Tervező Vállalat építészeti csoportvezetője.

4. A Jákai apostolszobrok című kiállítás plakátja, 1996.

san feldolgozták. Ez az esemény nagy hatást fejtett ki, rengeteg mindenkét rádöbentve, hogy milyen fontos és színvonalas épületeket adott ez a korszak, amelyek a kellő odafigyelés nélkül komoly veszélybe kerülhetnek. Azt reméltük, a kiállításnak a gyakorlatban is pozitív lesz a hatása, de végül nem sikerült annyi épületet műemlékké nyilvánítani, amennyit szerettünk volna. Nem tudom, azóta nem csökkent-e még tovább az ebbe a korszakba tartozó műemlékek száma. Szerintem ez egy nagyon jó kezdeményezés volt, és úgy tűnt, hogy sokan csatlakoznak hozzá.

FDE: A 2000-es évek legelején a védetté nyilvánítás is a tudományos részleghez került.

GGyK: A védetté nyilvánítás sorsa is nehezen alakult. A felügyelők voltak azok, akik összegyűjtötték, hogy milyen épületeket kellene levédeni, majd ennek megfelelően benyújtották az előterjesztéseket. Később némileg megváltoztak a dolgok. Nagyon sok védetté nyilvánítást kezdeményeztünk, mert Budapesten és vidéken is vésszesen megfogyatkozott a műemlékek száma, amit így próbáltunk orvosolni. A védés Fejérdy Tamás elnökhelyetteshez tartozott, ő fogta össze a beérkező dokumentációkat, amiket aztán a minisztériumban jóváhagytak. Ez a folyamat egyéb lehetőségeket

továbbá Ferkai András²⁹ is hasonló munkának fogott neki. Szóval több építész-művészettörténész egyszerre észbe kapott, hogy a nagy átalakítási hullám megkezdődése előtt valamit tenni kellene.³⁰ Nem volt egyszerű, mert a hivatalvezetés elsőre meglepetten fogadta, hogy külső segítséget kérünk az épületállomány felméréséhez; nem az elnök, ifjabb Entz Géza, aki nagyon határozottan az ügy mellé állt, hanem elsősorban a gazdasági vezetés. Amikor ez az akadály elhárult, Paliék felkeresték a korszakkal foglalkozó szakembereket, a javaslatukat kérve arra vonatkozólag, hogy mely épületek kerüljenek be az ún. *Táguló körökbe*. A beérkezett anyagot némileg szelektálták, hogy ne kezelhetetlenül nagyszámú emlékekkel kelljen egyszerre foglalkozni, majd a kiállítás és a katalógus számára alaposan

²⁹ Ferkai András (1953–), építész, építészettörténész, egyetemi tanár, az MTA levelező tagja. 1977–1982: a VÁTI, 1982–1986: az Általános Építettervező Vállalat tervezője. 1990–2019: a MOME munkatársa.

³⁰ Megemlítendő az Építészeti Múzeum ez irányú tevékenysége és több kiállítása, pl. *Modern és szocreál. Építészet és tervezés Magyarországon 1945–1959*. Szerk. Fehérvári Zoltán, Hajdú Virág, Prákfalvi Endre. Budapest, 2006.

is magában foglalt, ugyanis rengeteg érdekes épület vagy berendezés ekkor került reflektorfénybe, és sokan rádöbbenek ezekre a színvonalas „újdonságokra”. Természetesen mindig volt egy kis harc a Minisztériummal, hogy mit fogad el, mit nem, valamint, hogy a hivatalvezetés mit továbbít és mit nem. Én részt vettem a bizottsági üléseken, és rengeteget tanultam belőlük. Az egész borzasztó érdekes volt, és azt kell mondjam, hogy azok, akik ezen a feladaton dolgoztak, abszolút lelkiismeretesen jártak el, és igyekeztek minél inkább előtérbe helyezni a műemlékek érényeit, ami a védettség elnyeréséhez kellett.

FDE: Az Építészeti Múzeumról szeretnénk még kérdezni.

GGyK: Ha úgy vesszük, tragikus történet. Amikor 1973-ban beléptem a hivatalba, az Építészeti Múzeum lent volt a földszinten, a fotótárban, ahol rendkívül élénk szellemi élet zajlott. Már akkoriban is próbálkoztak kiállításokkal, de főleg azzal, hogy megfelelő helyet találjanak a múzeumnak, ami hosszú időn át kivitelezhetetlennek tűnt. Nehezítette a helyzetet az OMF-nek az Építészeti Múzeum és az ehhez hasonlók iránt teljes érdektelenséget tanúsító, legfelső vezetése. Aztán a gyűjteményt leküldték Székesfehérvárra, a hivatal kivitelezői részlegének pincéjébe,³¹ ami elméletileg egy járható út lett volna, csak épp itt sem volt elegendő hely ahhoz, hogy mindent megnyugtatóan elhelyezzenek. Ha jól emlékszem, nem került minden Székesfehérvárra, hanem bizonyos anyagokat a Talpas utcában, az OMF Központi Műhelyének raktárépületében deponáltak. Ezek természetesen szükségmegoldások voltak a helyhiánynál is aggasztóbb problémákkal és körülményekkel, úgymint a magas hőmérséklettel vagy az örökös beázásokkal. Történtek javaslatok erre-arra, mindenki remek ötletekkel állt elő, de igazi eredményt ezek egyike sem hozott. Aztán jött egy újabb költözés, és az elmúlt időszakig az óbudai Mókus utca 20. adott otthont a múzeumnak, de itt sem tudták a teljes anyagot egyben tartani, illetve bemutatni.³² Úgy gondolom, ennek egyik oka abban keresendő, hogy évtizedeken át nem volt olyan vezetőjük, aki ezt a feladatot valóban a magáénak tekintette volna, helyette inkább másfajta célokat tűzött ki, fontosabbnak tartva az önmegvalósítást. Sajnos ebben felőrlődtek az egészen kitűnő kollégák, akik ott dolgoztak, és valahogy nem is tudtak már nekiállni egy nagy rendrakásnak, hogy minden átlátható legyen. Úgyhogy most várjuk a jobb időket. Borzasztó belegondolni, hogy minden nyugat-európai országban régóta van működő Építészeti Múzeum, ellentétben Magyarországgal. Hogy nem találtak évtizedeken át egy olyan ipari épületet, amit erre a célra át lehetett volna alakítani? Nem tudom, mi volt az oka ennek a tehetetlenségnek, és talán mások számára sem derült ki egész pontosan.

³¹ 1970 és 1987 között a múzeumi gyűjtemény részben az OMF székházának pincéjében, részben Székesfehérváron, az Arany János utca 10. szám alatt került elhelyezésre, melyhez ld.: Bugár-Mészáros Károly: A Magyar Építészeti Múzeumról. *Műemlékvédelem*, 46. 2002. 90–91.; Kovács Dániel: Fehérvártól a Sándor-palotáig: az Építészeti Múzeum korai története. *Építészfórum*, 2022. november 22. Online: <https://epiteszforum.hu/fehervartol-a-sandor-palotaig-az-epiteszeti-muzeum-korai-tortenete> (letöltés ideje: 2024. október 5.).

³² A Magyar Építészeti Múzeum 1987-től 2010-ig több mint két évtizedet töltött a Mókus utcai épületben: Bugár-Mészáros 2002. i. m. 91.; Kovács D. 2022.

5. A jászberényi fürdő. MÉM MDK, Fotótár, ltsz. 187.937N. © Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Budapest

KG: Ameddig a hivatalnál dolgozott, milyennek látta a különböző műemlékes szakterületek (régész, művészettörténész, építész, restaurátor stb.) együttműködését, és hogyan alakult mindez az idő előrehaladtával, az intézményi változásokkal?

GGyK: A közös munkánk menetét alapvetően a hivatal működési rendje szabályozta. Ki kinek köteles feljegyzést írni, melyik osztályról hová kell átadni a különböző anyagokat – minden meghatározott forgatókönyv szerint zajlott. A tekintetben viszont jelentős különbségek mutatkoztak az egyes kollégák között, hogy ki milyen mértékben volt hajlandó együttműködni a másik részleg munkatársával; a felügyelő a kutatóval vagy az építésztervezővel és így tovább. Emlékszem rendkívül jó és gyümölcsöző kapcsolatokra, amikor a kutató és a tervező gördülékeny együttműködése révén izgalmas helyreállítások születtek. De olyanokra is, akik nemigen voltak hajlandók figyelembe venni a kutató javaslatát. Gyakran elhangzott, hogy azért késik a helyreállítás, mert a kutató túl sokáig kutat, és húzza az időt, utána pedig az, hogy a restaurátor miatt nem lehet átadni az épületet, mert az nem végzi el a munkát. Szóval adódtak feszültségek, de ezeket leszámítva zökkenőmentes volt az együttműködés a hivatalon belül. Azt hiszem, azok a kutatók, akik objektíven szemlélték a feladatukat, igyekeztek konszenzusra jutni az építésztervezővel, aki persze sokszor túlságosan is előtérbe helyezte a saját szakértelmét. Ugyanígy voltunk a restaurátorokkal, akik próbálták bebizonyítani, hogy nekik van igazuk, miközben a művészettörténészek azt, hogy nekik, de ezek a viták a legtöbb esetben gyümölcsözőnek bizonyultak. A szakmák összedolgozása különösen jól működött addig, amíg a „nagy öregek” is részt vettek egy-egy restaurálási zsűriben. Amikor az aszódi Podmaniczky-kastély

dísztermének Kracker³³ által festett, elpusztult sarokfiguráját rekonstruálták,³⁴ akkor egy olyan stáb vonult ki Entz Géza részvételével, ami később elképzelhetetlen lett volna. Izgalmas volt, amikor még ténylegesen meg lehetett vitatni a restaurátor vagy a művészettörténész javaslatát, noha a jó kapcsolatok mellett ez néha konfliktust szült. Utóbbiakat a legtöbbször elsimították, de olyan esetre is emlékszem, amikor az érintettnek el kellett mennie a hivatalból, mert kizárólagosan és ellentmondást nem tűrően valósította meg a saját elképzeléseit. Egy idő elteltével azért sem vitattak meg ilyen magas szinten és széles körben egy-egy munkát, mert a felügyelő egymaga döntött (ehhez joga volt, és sok esetben jó döntés született).

A műemlékes munkamegosztás klasszikus rendje a hatósági túlburiánzásig³⁵ megmaradt. Egy kívülállónak talán nehezebb megértenie, miért olyan fontos a kutatás, és miért kell vele ennyi időt eltölteni. Ahogy hallom, azóta is több ízben vádként merül fel annak elhúzódása, és sokan tehernek érzik, hogy egy beavatkozás előtt kötelező jelleggel meg kell vizsgálni az épületet. Az elterjedt nézet szerint azonnal meg kell oldani mindent, ami gyorsan megoldható, ami előkészítést igényel, azt pedig elodázzák, hogy akkor éppen ne teljen vele az idő. Véleményem szerint a mai műemlék-helyreállítási elvek nagyon eltávolodtak a régiektől, ami részben helyes, hisz nyilvánvalóan a világon minden – az aktuális igényeknek megfelelően – változik. Mégis olyan furcsa nekem, hogy kvázi visszatérünk a purizmushoz, és új műemlékeket építünk, ahelyett, hogy megfelelően helyreállítanánk a meglévőket.

KG: Korábban említette az ICOMOS Budapesten rendezett III. nemzetközi kongresszusát (1972). Milyennek látta a magyar műemlékvédelem nemzetközi megítélését?

GGyK: Az OMF-nek a megalapításától kezdve az 1980-as évekig nagyon jó megítélése volt, mivel olyanok képviselték, mint Entz Géza, Dercsényi Dezső vagy Horler Miklós. Tudtak nyelveket, magas műveltséggel rendelkező, kulturált emberek voltak, így gond nélkül bekapcsolódhattak abba a nemzetközi folyamatba, ami akkor már zajlott – többek között ennek köszönhattuk a budapesti világkongresszust. Mindez később is érzékelhető volt, és amíg még ezek a művészettörténészek-építészek aktívak

³³ Johann Lucas Kracker (1719–1779), cseh családból származó festőművész. Több freskót festett a Magyar Királyság területén, például a jászói premontrei prépostság, a sasvári pálos templom vagy az egeri líceum számára. – Vö.: Jávor Anna: *Johann Lucas Kracker. Egy késő barokk festő Közép-Európában*. Budapest, 2004. A kötet recenziói: G. Györfly Katalin: Könyvismertetés, műemlékvédelmi tanulságokkal kiegészítve. Jávor Anna: *Johann Lucas Kracker. Egy késő barokk festő Közép-Európában. Műemlékvédelem*, 49. 2005. 377–382.; Garas Klára: Jávor Anna: *Johann Lucas Kracker. Egy késő barokk festő Közép-Európában. Buksz*, 17. 2005. 171–174.

³⁴ Harb József–Menráth Péter: *Aszód, Podmaniczky-kastély. Díszterem, mennyezetfreskók restaurálása. Festőrestauratori dokumentáció*. Kézirat. Budapest, 1977. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 14146 (G. Györfly Katalin művészettörténeti tanulmányával). Előzmények: Papp Oszkár–B. Szentesi Róza–Illés János: *Aszód, Podmaniczky-kastély. Díszterem, Kracker-freskók. Festőrestauratori jelentések 1958–1960*. Kézirat. Budapest, 1960. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 8862.

³⁵ A „hatósági túlburiánzás” az 1992-es intézményi változást követő évekre utal. Ehhez a fentiekén kívül ld. a Lővei Pállal készített interjúnkat: *Enigma*, 29. 2022 (2023). No 113. 33.

voltak, addig el tudták érni, hogy részt vegyünk bizonyos rendezvényeken, programokon. Több fiatal művészettörténészünk eljutott a poitiers-i nyári egyetemre,³⁶ cserekapcsolatunk volt a bécsi műemléki hivatallal, illetve Horler Miklós révén szorosabb viszonyt áptunk a belga központi intézménnyel, ahol magas szintű építészettörténeti kutatás zajlott. Ráadásul később is óriási segítséget jelentett, hogy a *Műemlékvédelem* folyóiratért és az évkönyvért olyan értékes cserepéldányokat (például teljes topográfiai sorozatokat) kaptunk Ausztriából és Németországból, ami máskülönből elképzelhetetlen – pontosabban megfizethetetlen – lett volna. Mindezt annak a régi hírnévnek köszönhetjük, hogy volt egyszer egy Entz Géza, egy Dercsényi Dezső, az osztrákokban és a németekben pedig rögzült, hogy nekik jár ez a lehetőség.

A nyugdíjba vonulásukat követően ezek az intézményközi kapcsolatok kezdtek kikopni. Minden évben több meghívó érkezett az igazgatónak külföldről, aki vagy elküldött valakit maga helyett, vagy még ennyi sem történt. Az osztrákok nagyjából a rendszerváltozás előtti évekig kitartóan próbálkoztak, majd szép lassan feladták a kapcsolatépítésre irányuló törekvéseiket. Egy embert tudnék mondani, aki mind a mai napig igazán kitartóan ápolja a nemzetközi összeköttetéseit: Fejérdy Tamást. Ő az ICOMOS révén számos távoli helyszínre eljutott, és sok mindent látott. Ezelőtt Román András is aktív volt e téren, de azt a fajta nemzetközi ismertséget nem tudta biztosítani a magyar műemlékvédelemnek, amit a három említett tudós korábban igen. Ezzel a témával szorosan összefügg, hogy Magyarországon az idegennyelvtudás valamiért mindig elég alacsony szinten volt. Általában a fiatalabb generáció tagjai közt sincs elég szakember, aki igazán jól tudna angolul, németül, franciául, olaszul, ezért nincs kit külföldre küldeni, amikor épp akadnak meghívások. Ez nagyon szomorú. Én mindig próbáltam rávenni a munkatársaimat, hogy tanuljanak nyelveket, még munkaidő-kedvezményt is kaptak érte. Volt, aki tanult, volt, aki nem; a magyarok egy részében van valami furcsa passzivitás e tekintetben. Ugyanakkor az az érzésem, hogy hiába voltak konferenciák, hiába volt az ICOMOS-nak rengeteg kiváló rendezvénye, ezek kevésbé tudták azt a célt szolgálni, hogy a tudományos kutatások eredményei a műemlék-helyreállítások során érvényre jussanak.

FDE: Milyennek látta a műemlékvédelem társadalmi megítélését és beágyazottságát?

GGyK: A megítélést leginkább a műemlék-helyreállítások befolyásolták. Akiket tulajdonosként ez nem érintett, azok általában egész más véleményrel voltak a hivatarról, mint azok, akik találkoztak vele. Utóbbiak sokszor kijelentették, hogy az ő magántulajdonuk vagy templomuk helyreállításába az szóljon bele, aki a pénzt adja rá. Ez természetesen nem tett jót sem a műemlékeknek, sem a hivatal megítélésének. Több kísérlet is történt a műemlékügy népszerűsítésére, például a kiváló Tájak-Korok-Múzeumok sorozat, ám idővel ez is elhalt.³⁷ A maga nemében Ráday Mihály

³⁶ A poitiers-i nyári egyetemről bővebben ld. a Hokkyné Sallay Marianne-nal készített interjúnkat jelen számban.

³⁷ 1979-ben útjára indult a Tájak-Korok-Múzeumok Kiskönyvtára című sorozat, amelynek keretében napjainkig összesen 864 darab, az egyes műemlékeket és múzeumokat monografikusan bemutató, ismeretterjesztő füzetet adtak ki. Ehhez ld.: Dercsényi Balázs: Tízéves a Tájak-Korok-Múzeumok Egyesület. *Műem-*

műsora³⁸ is elért bizonyos eredményeket, de igazi áttörést nem hozott. A hivatalnak viszonylag kevés lehetősége nyílt saját tevékenységének reklámozására. A központi műemlékvédelem és a társadalom közti közvetítésben fontos szerepet játszottak a különféle társadalmi szervezetek, a műemléki albizottságok, amelyek évente rendeztek konferenciákat. Nálunk a Tudományos Főosztályon is volt egy némileg hasonló kezdeményezés. Valter Ilona és Dávid Feri nevéhez fűződött, és Soproni Továbbképzőnek neveztük. Minden évben háromnapos konferenciát szerveztünk, ami arra volt hivatott, hogy bevezesse az érdeklődőket a helyszíni kutatásba, illetve felhívja a figyelmet annak fontosságára. A meghívókat hivatalból szétküldtük az egész országba, így a vidéki tervezőirodákba is eljutottak, a kollégák pedig eljöttek Sopronba, ahol nagyon komoly előadásokat hallgathattak, Dávid Feri megmutatta a falkutatási munkálatok aktuális eredményeit, majd egy nagy kiránduláson is részt vehettek. Ez a program éveken át ment, nagyon jó visszhangja volt, sok embert megérintett. Rendkívül fontos ez a fajta népszerűsítés, és nem is tudom, hogy a soproni kezdeményezés pontosan miért halt el. Talán azért, mert nagyon komoly szervezést igényelt, ám egy idő után nem volt, aki ezt magára vállalta volna. A nagyközönség manapság talán már nem is tudja, hogy mi az a műemlék, továbbá mi a különbség egy műemlék helyreállítása és rekonstrukciója között. De azt sem, hogy a mai rekonstrukciók zöme valójában nem is rekonstrukció, hanem hamisítás.

FDE: Az utánpótlás kérdéskörével zárnánk a beszélgetést. Katának lehetősége nyílt arra, hogy javaslatot tegyen az utódja személyére?

GGyK: Sajnos nem, mivel szétesett a főosztály. Lővei Palit szerettem volna utódomnak, de másképp alakultak a dolgok. A fiatalok, akiket odahívtam, többnyire zökkenőmentesen beilleszkedtek a hivatali környezetbe. Másokat is felvehettünk volna, mert sokan voltak, akik nem tudtak elhelyezkedni, és érdekelte őket a falkutatás, ami ennek az időszaknak a sarokköve volt. A módszertanát lefektető Dávid Ferinek óriási érdemei voltak abban is, hogy megismertette a munkatársakkal ezt a tevékenységet, akik később igyekeztek továbbadni azt a következő generációknak. Mára azonban kérdés, van-e igény egyáltalán a korábbi rétegek feltárására. Helyette sokszor megmaradunk valaminél, ami tetszetős, látványos és az átlagember számára is elfogadható.

A korábbi kérdések során felmerült, hogy kik voltak rám nagy hatással. Talán nem említettem meg mindenkit, ezért zárásként szeretnék erre visszatérni. Hokkyné Sallay Marianne olyan vezetési stílussal rendelkezett, ami egész egyszerűen utánozhatatlan

lékvédelem, 39. 1995. 210–211.; Tóth József: A Tájak-Korok-Múzeumok mozgalomról. *Honismeret*, 23. 1995. 1. 71–73.; Éri István: Dercsényi Balázs és a Tájak-Korok-Múzeumok (1975–2001). *Műemlékvédelem*, 47. 2003. 355–359.

³⁸ A Magyar Televízió 1981–2010 között sugározta Ráday Mihály Unokáink sem fogják látni... című műsorát, amely az épített örökség értékeinek pusztulására, illetve megővésük fontosságára hívta fel a figyelmet. Ehhez ld.: *Népszabadság*, 2010. szeptember 21. 18. (Unokáink sem... Rádayt kitüntették, a műsor megszűnik); Papp Sándor Zsigmond: A városvédő. *Népszabadság*, 2010. szeptember 23. 20.; továbbá a *Budapest* folyóirat Ráday Mihály-émlékszáma: *Budapest*, 2021. november. Szerk. Hidvégi Violetta, Saly Noémi.

volt. Főleg a lelkierejét csodáltam. Szinte sosem borult ki, amikor pedig egy kissé mégis, az mindig hatékony fellépésre sarkallta. Mindenképp meg kell említsem Lővei Palit és Dávid Ferit. Egyikük sem volt a főnököm, viszont nagyon jelentős tudással rendelkeztek. Palival éveken át egy szobában ültünk, együtt mentünk ebédelni, és ilyenkor mindig meg tudtuk beszélni az aktuális ügyeket. Rengeteget tanultam tőle, ahogy Dávid Feritől is, főleg, ami a falképek kutatását illeti. Szóval nagyon szép időszak volt.

FDE-KG: Köszönjük szépen a beszélgetést!